

Από το παιχνίδι στην τέχνη; Η μετουσίωση και οι αποτυχίες της

Ντένυ Πάνιτς

Η μετουσίωση αποτελεί κεντρική έννοια της ψυχαναλυτικής θεωρίας. Διαμορφώνεται στο επιστημολογικό πλαίσιο του τέλους του 19ου αιώνα, όταν οι ιδέες της φυσικής και της ενεργειακής οικονομίας επηρέασαν έντονα τον Freud ως προς την κατανόηση των ψυχικών φαινομένων. Η έννοια της Sublimierung εντάσσεται σε αυτό το πλαίσιο, αλλά δεν εξαντλείται σε απλή μεταφορά. Προέρχεται από το λατινικό sublimare («ανυψώνω», «μεταφέρω σε υψηλότερο επίπεδο»), ωστόσο στην ψυχαναλυτική χρήση της δεν λειτουργεί ως αξιολογική έννοια «εξευγενισμού». Συνδέεται με την κατανόηση της ψυχικής λειτουργίας ως τρόπου μετασχηματισμών της ενορμητικής δραστηριότητας.

Μπορεί να ιδωθεί ως μια «ελπιδοφόρος» τύχη της ενόρμησης: ό,τι διαφεύγει της απώθησης μπορεί να ακολουθήσει μια κοινωνικά αποδεκτή πορεία. Αυτό συμβαίνει με τη μετάθεση του στόχου, η οποία επιτρέπει στην ενόρμηση να επενδύει δραστηριότητες όπως η καλλιτεχνική δημιουργία, η διανοητική εργασία ή άλλες μορφές πολιτισμικού έργου. Έτσι, η ικανοποίηση επανεμφανίζεται σε μεταμφιεσμένη και αποδεκτή μορφή, αποδεσμευμένη από την άμεση σεξουαλικότητα.

Παρότι συνδέεται πρωτίστως με τη μετάθεση του στόχου, η σχέση με το αντικείμενο (Objekt) δεν ισοδυναμεί με απλή αντικατάσταση. Γίνεται πιο σύνθετη, όπως φαίνεται ιδιαίτερα στο κείμενο του 1910 για τον Λεονάρντο ντα Βίντσι και ήδη στο «Ο ποιητής και η Φαντασίωση» (1907). Παρότι ο Freud επανέρχεται στη μετουσίωση σε πολλά έργα του —από την Ντόρα και τα Τρία δοκίμια για τη σεξουαλικότητα (1905) έως το Εγώ και το Αυτό (1923) και τον Πολιτισμό, πηγή δυστυχίας (1930)— η έννοια παρέμεινε σχετικά ασαφής. Δεν έγινε, δηλαδή, αντικείμενο συστηματικής επεξεργασίας από τον ίδιο, όπως συνέβη με την απώθηση.

Σε μεταγενέστερες προσεγγίσεις, η μετουσίωση απομακρύνεται από το καθαρά «οικονομικό» μοντέλο και επανανοηματοδοτείται, μεταξύ άλλων, υπό το πρίσμα της δημιουργικότητας και του παιχνιδιού στο έργο του Winnicott. Η δημιουργικότητα δεν

προκύπτει εδώ από την ενόρμηση αλλά από την εμπειρία του μεταβατικού χώρου. Η εγκατάσταση αυτού του ενδιαμέσου χώρου αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη της φαντασίας, της συμβολοποίησης και της πολιτισμικής εμπειρίας.

Το παιχνίδι, ωστόσο, δεν είναι δεδομένο. Πρόκειται για εύθραυστη διεργασία που εγκαθίσταται υπό συνθήκες ασφάλειας της πρώιμης σχέσης, ενός επαρκούς holding. Είναι ο χώρος όπου το βίωμα μετατρέπεται σε κάτι που μπορεί να παιχτεί και να αναπαρασταθεί, επιτρέποντας την επεξεργασία ακόμη και τραυματικών εμπειριών χωρίς το υποκείμενο να καταρρεύσει ψυχικά. Το τραυματικό, συνεπώς, δεν είναι ανάγκη να εκφορτιστεί αλλά μπορεί να μετασχηματιστεί μέσω του παιχνιδιού. Αντίθετα, όταν δεν υπάρχει δυνατότητα για παιχνίδι, φαίνεται ότι η φαντασίωση δεν μπορεί να βιωθεί «ως εάν» και δεν γίνεται δημιουργική. Αυτό υποδηλώνει διαταραχή της συμβολοποιητικής λειτουργίας.

Μια άλλη διεύρυνση της έννοιας μας προσφέρει ο A. Green, ο οποίος θεωρεί ότι η μετουσίωση δεν είναι μια πλήρως αποσεξουαλικοποιημένη διεργασία. Πρόκειται για έναν μετασχηματισμό που διατηρεί το ίχνος της ενορμητικής προέλευσης, εγγεγραμμένο στην παρουσία–απουσία του αντικειμένου. Δεν αποτελεί απλώς μηχανισμό προσαρμογής, αλλά συνδέεται με τη δημιουργικότητα και με τη συγκρότηση του ψυχικού χώρου. Η έμφαση μετατοπίζεται έτσι από τον «εξευγενισμό» στις διεργασίες μετασχηματισμού και παραγωγής νοήματος. Ταυτόχρονα, γίνεται σαφές ότι η διαδικασία αυτή δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τη συνδρομή των αποσυνδεδετικών τάσεων.

Με την εισαγωγή της έννοιας του αρνητικού και της ενόρμησης θανάτου, αναδεικνύεται η πολυπλοκότητα της μετουσίωσης. Όταν η ενορμητική μίξη δεν είναι ικανοποιητική, τότε η ψυχική εργασία του αρνητικού είναι ανεπαρκής και η δραστηριότητα, ενώ εμφανίζεται ως δημιουργική, παραμένει ευάλωτη σε φαινόμενα αποεπένδυσης, κενού ή απουσίας ψυχικής ζωντάνιας.

Για τον λόγο αυτό χρειάζεται διάκριση ανάμεσα σε ψυχικές μορφές που φαίνονται μετουσιωμένες αλλά δεν στηρίζονται σε ουσιαστικό μετασχηματισμό. Προκειμένου να ξεχωρίσει αυτές τις περιπτώσεις, ο Green προτείνει την έννοια της ψευδομετουσίωσης. Με αυτήν περιγράφει περιπτώσεις όπου η φαινομενική κατεύθυνση της ενόρμησης προς κοινωνικά αποδεκτούς στόχους δεν συνοδεύεται από

ουσιαστική ψυχική εργασία. Η δραστηριότητα διατηρεί τότε χαρακτήρα λειτουργικής οργάνωσης, αλλά χωρίς ιδιαίτερη ενδοψυχική επένδυση, χωρίς επεξεργασία του αρνητικού και χωρίς συμβολικό βάθος. Συνδέεται με ελλειμματικό σχηματισμό του Υπερεγώ και την κυριαρχία ενός Εγώ-ιδεώδους, ως αποτέλεσμα μιας ελλιπούς ναρκισσιστικής συγκρότησης. Σε αυτή τη συνθήκη, η δημιουργικότητα δεν εκφράζει τον αληθινό εαυτό αλλά τη συμμόρφωση του ψευδούς εαυτού του Winnicott.

Στο πλαίσιο αυτό, το έργο της Louise Bourgeois εικονογραφεί αυτήν την προβληματική. Το καλλιτεχνικό της έργο, στενά συνδεδεμένο με το πρώιμο τραύμα και έντονες συγκρούσεις, δεν συνιστά απλή μετουσίωση αλλά επίμονη εργασία μορφοποίησης και συμβολοποίησης του ψυχικού υλικού. Η επαναληπτικότητα και η σωματικότητα των έργων της αναδεικνύουν μια διεργασία στο όριο δημιουργίας και αποσύνδεσης, φωτίζοντας τη λεπτή γραμμή μεταξύ μετουσίωσης και των αποτυχιών της.

Η διάκριση ανάμεσα σε «γνήσια» και «ψευδή» μετουσίωση είναι κρίσιμη τόσο για την κατανόηση της δημιουργίας όσο και για την κλινική πράξη. Θα παρουσιαστεί μια κλινική βινιέτα όπου η «δημιουργικότητα» συγκαλύπτει αδυναμία συμβολοποίησης, αναδεικνύοντας την έννοια της ψευδομετουσίωσης ως άμυνας γύρω από την αδυναμία προσέγγισης του αρνητικού και των δυνατοτήτων μετασχηματισμού του κατά την αναλυτική διαδικασία.

Συνοψίζοντας, η μετουσίωση επανατοποθετείται όχι ως δεδομένη «ευγενής» τύχη της ενόρμησης αλλά ως εύθραυστη διεργασία που προϋποθέτει την ικανότητα του ψυχικού οργάνου να αντέχει και να μετασχηματίζει τόσο τις συνδετικές όσο και τις αποσυνδετικές του τάσεις.